

МЕТЬЮ КОТТ

«Уничтожить как можно больше...»: Латвийские коллаборационистские формирования на территории Белоруссии, 1942–1944 гг. Сборник документов / Ред. А.Р. Дюков, В.В. Симиндей и др. – М.: «Фонд историческая память», 2009. – 360 с. ISBN 978-5-9990-0006-4

Розташований у Москві «Фонд історична пам'ять» доволі активно публікує праці, пов'язані з балтійською та українською колаборацією з нацистами під час Другої світової війни й Голокосту. Цей фонд та його керівник Александр Дюков відомі своєю різкою критикою того, що вони вважають «ревізіоністською» історіографією в балтійських країнах й Україні щодо Другої світової війни, Голокосту та сталінських репресій. Нещодавно опублікована збірка документів «Знищити якомога більше...» («Уничтожить как можно больше...») продовжує цю традицію, пропонуючи до уваги читача зібрання менш відомих джерел про роль допоміжних поліцейських частин з Латвії в нацистських злочинах, вчинених на території окупованої Білорусі.

Передмову написав А. Дюков, один з редакторів збірки. То й не дивно, що значна частина цього вступного слова є полемікою з деякими латвійськими істориками (як фахівцями, так і більш популярними авторами), які схильні мінімізувати роль латишів у Голокості й інших нацистських злочинах, вказуючи, приміром, на різницю між шццманшафтами (*Schutzmannschaften*) і Латиським легіоном. Аргументація, яку і критикує А. Дюков, полягає в тому, що перші були допоміжними поліцейськими формуваннями, до функцій яких входили каральні операції, тоді як останні вважалися підрозділами Ваффен-СС, які діяли виключно на бойовому фронті. На думку Дюкова, це означає спроби зменшити роль латишів у Голокості та інших нацистських злочинах.

Однак головна ідея А. Дюкова зводиться до того, що нацисти, аби реалізувати «свої людиноненависницькі плани геноциду», вербували колабораціоністські частини з-поміж «радянських громадян» російської, білоруської, української, литовської, естонської та латиської національності (с. 19). Однак, роблячи це, він ігнорує той факт, що деякі з цих народів не були «радянськими громадянами» напередодні подій 1939–1940 років, коли внаслідок радянських анексій це громадянство їм було нав'язано, та не розцінює як проблему питання про те, чи не були у цих народів додаткові мотивації для колаборування порівняно з тими, які жили на «старих» радянських територіях. Той факт, що до загонів німці вербували представників місцевого населення, є незаперечним, як і інший факт, що вони могли брати участь у нацистських звірствах, тому не зрозуміло, проти кого, на думку Дюкова, був спрямований цей геноцид. Адже не лише євреї, а й цивільні та радянські військовополонені Білорусі присутні в його списку жертв того, що він називає «політикою геноциду проти населення республіки [Білорусь]» (с. 19). Таким чином, Дюков схиляється до думки, що метою геноциду було населення Білоруської СРСР – а це соціополітична категорія, яка дуже подібна до «мирних радянських громадян» радянської історіографії. Говорячи конкретно про «латвійських» кривдників, він, утім, посилається на радянську судову справу від 1961 р. про ліквідацію гетто в Слонімі (с. 21) і потім цитує документ, в якому наводяться слова чоловіка з «латвійських СС» про те, що їхнім завданням було «знищити якомога більше *росіян*» (в оригіналі – «русских», с. 23;

курсив мій). Але на противагу тому, що хоче показати Дюков, ці приклади радше підтверджують поширену наукову тезу про те, що нацистська політика була спрямована на окремі етнічні групи, а не тезу про те, що «політика геноциду» була спрямована проти мешканців Білорусі як таких. Дюков таким чином демонструє, що його розуміння визначення геноциду є більш полемічним, ніж науковим.

Замість вступу подається стаття білоруського історика Алексея Літвіна про діяльність батальйонів латиської допоміжної поліції (шутцманшафти (*Schutzmannschaften*), або скорочено шума (*Schuma*)) на його батьківщині під час Другої світової війни. З огляду на його посаду в Академії наук Білорусі (він є завідувачем відділу воєнної історії та міждержавних відносин Інституту історії НАН Білорусі), можна вважати, що позиція Літвіна відображає офіційну лінію сучасної білоруської історіографії Другої світової війни. Вступ значною мірою являє собою перероблену версію доповіді Літвіна на конференції десятирічної давнини¹ з усіма недоліками оригінальної версії, такими як цитування матеріалів партизанської розвідки, в яких є посилання на латиські батальйони з помилковими номерами².

Окрім батальйонів латиської поліції, про які пише Літвін, ще одним важливим предметом розгляду у збірці є сумнозвісний смертельний загін СД латиської допоміжної поліції безпеки, більш відомий за ім'ям його неформального лідера Вікторса Арайса як «Зондеркомандо Арайс» чи просто «команда Арайс». На добре відомій фотографії на обкладинці зображений сам Арайс і декілька інших латиських добровольців з групи, що проходила курс у школі СД у Фюрстенбурзі поблизу Берліна.

¹ *Ļitvins A. Latviešu policijas bataljoni Baltkrievijā 1941.–1944. gadā // Latvija Otrajā Pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga / Latvia in World War II: Materials of an International Conference 14–15 June 1999, Riga / Eds. D. Bleiere, I. Šķiņķe. – Riga, 2000. – P. 252–265.*

² Наприклад, немає німецьких даних про існування «546-го латиського поліцейського батальйону» (с. 45). Поп.: *Kangeris K. 'Closed' Units of the Latvian Police – Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Research Issues and Pre-History // The Hidden and Forbidden history of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of Historian of Latvia / Eds. V. Nollendorfs, E. Oberländer. – Riga, 2005. – P. 110.*

Основна частина книги складається з понад 100 документів і витягів з документів. Документи німецького походження перекладено російською мовою. Презентація і науковий апарат відповідають усталеним практикам публікації документів.

За кількома винятками, представлені документи можна загалом поділити на три типи: сучасні німецькі доповіді, отримані з СС і поліцейського апарату, якій був задіяний у райхскомісаріаті Остланд; доповіді розвідки й з поля бою, підготовлені радянськими партизанами в Білорусі під час війни; і повоєнні допити полонених німецьких і латиських злочинців, що проводилися радянськими силами безпеки. Для науковців цікавим має бути той факт, що їх узято з архівів, до яких дослідникам, особливо іноземним, не завжди легко отримати доступ. Більшість документів зберігаються в Національному архіві Республіки Білорусь (НАРБ), Центральному архіві ФСБ (ЦА ФСБ) і Центральному архіві Міністерства оборони РФ (ЦАМО РФ). Деякі з опублікованих документів зберігаються лише у НАРБ, тоді як копії багатьох документів німецького походження з білоруських архівів можна знайти переважно в колекціях Бундесархіву (приміром, BArch, R 20), Латвійського державного історичного архіву (приміром, LVVA, f. P-82) чи Меморіального музею Голокосту США (USHMM). Читачеві була б корисною інформація про те, чи вперше публікується документ.

Більшість представлених джерел стосуються численних кампаній проти партизан, здійснюваних підлеглими головнокомандувача СС та поліції (HSSPF) під час Другої світової війни по всій території Білорусі. Через спрямованість на досягнення загальної мети – надати докази спланованого геноциду проти населення Білоруської РСР, – випадки вбивства євреїв згадуються в цьому контексті лише побіжно.

Однак це не означає, що в книзі не знайдеться нічого цікавого для дослідників Голокосту. Найбільш інтригують опубліковані розшифровки допитів полонених злочинців з фондів архівів ФСБ. У них колишні латиські члени Зондеркомандо Арайс описують свої дії в гетто Риги, Мінська й Слуцька. У записах кількох допитів є досить детальний опис використання душогуток для знищення євреїв у Мінську в 1943 р. В них також містяться переконливі свідчення про те, наскільки цей смертельний загін СД залучався до інших проектів СС, включаючи

бойові дії проти партизан, про діяльність Латиського легіону й навіть авіаційних винищувальних з'єднань СС у тилу (*SS-Jagdverbände*). Як і з іншими наведеними документами, було б доречним поінформувати дослідників, чи можна знайти копії цих документів у відповідних справах НКВС/МДБ/КДБ у Латвійському державному архіві (LVA, f. 1986)³ чи ж вони знаходяться тільки в сховищах архіву ФСБ у Москві.

Також викликають інтерес радянські матеріали слідства, які мають справу з колишніми членами латиських шуцманшафтів і німецького гестапо. В них теж містяться дані про вбивства євреїв у Ризі й Мінську, що, таким чином, проливає світло на те, що саме було відомо радянським службам безпеки про Голокост безпосередньо у повоєнні роки.

За бажання видавці збірки могли б зробити набагато більший акцент на зв'язку особового складу латиських шума, які брали участь у жорстоких діях у Білорусі, з Голокостом у Латвії. Приміром, книга містить багато документів, що стосуються операції проти партизанів «Зимове чаклунство» («Вінтерцаубер») на початку 1943 р. З-поміж латиських частин, задіяних у цій кампанії етнічної чистки зі створення «мертвої зони» (*tote zone*)⁴, був 280-й батальйон латиських шума, очолюваний на той час Карлісом Лобе. Лобе звинувачували в тому, що він, будучи керівником місцевої поліції, відіграв ключову роль у вбивстві євреїв 1941 р. у Вентспілсі. У 1971 р., вже перебуваючи в екзилі на заході, Лобе подав до суду позов про наклеп проти шведської комуністичної газети «Новий день» («*Ny Dag*») за публікацію статті, в якій його зображено як «масового вбивцю Карліса Лобе із Стуреби [передмістя Стокгольма], котрий брав участь у вбивстві тисяч євреїв».

³ У LVA, f. 1986 містяться справи щодо людей Арайса, про яких ідеться у збірці: Tālvāldis Ozols (file 43228), Edgars-Teodors Mihelsons (file 6948), Radions Zasters (file 635) тощо.

⁴ Згідно з дослідженням Крістіана Герлаха, зразком для антипартизанських операцій у Білорусі була операція «Enzian» у Словенії у сер. 1942 р. (*Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944.* – Hamburg: Hamburger Edition, 1999. – P. 925). Герлах також детально аналізує створення «мертвих зон». В операції «Enzian» елементи антипартизанської боротьби з етнічними чистками були поєднані, див.: *Klein R.* «Das Polizei-Gebirgsjäger-Regiment 18: Massaker, Deportation, Traditionspflege // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.* – 2007. – 55:1. – P. 47. Більше того, геноцидне знищення єврейських громад, які знаходилися віддалік, було також поширеною практикою антипартизанських дій у Білорусі.

Під час слухання справи Лобе в залі суду було розглянуто не лише його роль у 1941 р. у Вентспілсі, а й функцію командира у «Вінтерцаубер»⁵. Лобе програв справу про наклеп проти «Нового дня» почасти через те, що влада радянської Латвії надала стороні відповідача копії німецької документації щодо операції «Вінтерцаубер». Ці копії в матеріалах даної справи, що зберігаються в міському архіві Стокгольма, подібні, а то й ідентичні з деякими джерелами, опублікованими в рецензованій книзі.

Незважаючи на той вартий похвали момент, що завдяки цій збірці матеріали першоджерел стали більш доступними, не можна не звернути уваги на її певні недоліки. Головний з них полягає в припущенні редакторів, що ці джерела мають лише одне тлумачення. Роблячи вибірку документів, видавці вважають, що джерела «говоритимуть самі за себе» і переконують читача в достовірності провідної гіпотези, на якій базується публікація. Проте вченого, який звик до належної критики першоджерел, буде не так легко переконати. Приміром, чи можна не замислюючись брати на віру свідчення від 1944 р. щодо жорстокості «латиських СС» до «росіян», якщо їх дає латиш, який перебував у лавах Російської визвольної армії (РВА) – у проекті, контрольованому СС! – своєму російському старшому за званням офіцеру? (с. 269–271). Чи не можуть ці твердження мати надто специфічний контекст і бути чимось більшим, ніж просто загальним свідченням про «русифобські мотиви розправи над населенням білоруських сіл»?

Аналогічним чином у випадку з добровольцями сумнозвісної Зондеркомандо Арайс належна критика джерел ставить під сумнів автентичність деяких деталей у протоколах допитів. Велика кількість «політично коректних» формулювань у радянському стилі наводять на думку, що слідчі МДБ часом перекручували слова злочинців. Низка свідчень у допитах колишніх шуцманів (*Schutzmänner*) теж містять деталі, що більше підходять під радянське тлумачення, ніж історичний факт, зокрема, твердження про те, що багато хто з добровольців 18-го та 19-го батальйонів латиських шума був активістом чисельно невеликої фашистської організації Перконкрустс (ст. 309).

Наратив, який намагаються сконструювати видавці, спотворюють також певні непослідовності. Наприклад, Літвін стверджує, що є чіткі

⁵ Deland M. Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare. – Stockholm, 2010. – P. 133–142.

докази про те, що 18-й батальйон латиських шума брав участь у розправі над євреями у Слоніму влітку 1942 р. (с. 31). Дюков звертається до тієї ж події, посилаючись на радянський судовий процес 1961 р. над латиськими злочинцями (с. 21). Ця подія важлива, оскільки вона була не лише вагомим елементом радянської пропаганди часів Холодної війни, скерованої на паплюження латиських емігрантів як воєнних злочинців⁶, а й увійшла до мемуарів⁷ і наукової літератури⁸ про роль латишів у Голокості. Питання про участь 18-го батальйону в слонімській різанині обговорюється і в «Талісмані», історії одного єврейського хлопчика з Білорусі, «усиновленого» латиськими шуцманами⁹.

Тому, на протигагу від можливих очікувань, жоден документ у книзі про 18-й батальйон – ані німецького, ані радянського походження – насправді не підтверджує його участі саме в цій різанині. Навіть допит колишнього члена батальйону не містить вагомих доказів: згадуються декілька масових убивств улітку 1942 р., але не сумнозвісна слонімска різанина (с. 349–350). З іншого боку, один з допитаних виразно засвідчує присутність членів Зондеркомандо Арайс під час масової розправи в Слонімі 20 червня 1942 р. і згадує про участь «латиського батальйону шуцманів» – але не називає конкретно якого (с. 289).

Як зауважив Ендрю Езергайліс, причиною такої ситуації є те, що, хоча і є безперечні докази про місцезнаходження 18-го батальйону в районі Слоніма в різний час влітку 1942 р., в них не вказані саме ті дати, коли знищували євреїв, про яких ідеться¹⁰. Та навіть якби Дюков і Літвін не порушили питання про участь 18-го батальйону в масових

⁶ Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V. (pseud.). Kas ir Daugavas Vanagi. – Rīga, 1962. – P. 5–8; cf. Ezerģails A. Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who Are They — Revisited. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005 (далі – Ezerģails A. Nazi/Soviet Disinformation). – P. 46.

⁷ Хант.: Press B. The Murder of the Jews in Latvia 1941–1945. – Evanston, IL, 2000. – P. 55.

⁸ Хант.: Lumans V.O. Latvia in World War II. – New York, 2006. – P. 312.

⁹ Kurzem M. The Mascot: The Extraordinary Story of a Young Jewish Boy and an SS Extermination Squad. – London: Rider, 2007. – 340 p.

¹⁰ Ezerģails A. Nazi/Soviet Disinformation. – P. 45–50. Поп з: Ezerģails A. The Holocaust in Latvia 1941–1944: The Missing Center. – Rīga; Washington, DC, 1996. – P. 326–327.

убивствах євреїв у Слонімі, читач не міг пропустити цю невідповідність у документації цієї події в інших частинах книги.

У збірці також відчутний явний проросійський нахил, що теж може створити труднощі для більш поінформованого читача. Окрім вище згаданої обставини, коли беруться на віру висловлювання членів РВА про латишів на службі в СС, і Дюков (с. 20), і Літвін (с. 46) не такі суворі у своєму судженні про так звані «латгальські» батальйони, утворені переважно з етнічних росіян зі східної Латвії (Латгалії). Та, як і більшість латиських шуцманів, значна частина цих російських громадян колишньої незалежної Республіки Латвії насправді добровільно зголошувалися, вдягнувши німецьку уніформу, протистояти радянським силам, що анексували їхню країну в 1940 р.

Більше того, засуджуючи злочини шума в Білорусі, книга зображує 283-й батальйон шума як «латиський» підрозділ. Таке враження могло скластися частково на основі джерел радянської партизанської розвідки (с. 43–44). На жаль для видавців, дійсність було інакшою. 283-й батальйон був батальйоном шума, створеним у 1943 р. з етнічних російських добровольців з Латгалії. На відміну від так званих «латгальських» будівельних батальйонів, він підпорядковувався безпосередньо керівнику СС і поліції в Латвії¹¹. Ці факти, якби їх було наведено в книзі, дещо б порушили тезу про те, що брати участь у нищенні населення Білоруської РСР кривдників спонукала їхня балтійська «русофобія».

Залишається без відповіді запитання, артикульоване у назві книги й передмові Дюкова: чи доводять ці документи самі по собі, що латиські колаборанти свідомо коїли геноцид, убиваючи якомога більше радянських громадян? Немає сумнівів у тому, що досліджувані підрозділи активно залучалися до звірств, але слід зауважити, що голоси людей з Латвії, які брали участь у цих злочинах, подаються через джерела німецького й радянського походження. Вочевидь, потрібні інші джерела, такі як сучасні особисті записи (листи, щоденники тощо), аби зрозуміти, що ж дійсно мотивувало цих латиських і етнічних російських

¹¹ Swain G. *Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46.* – London/New York, 2004. – P. 115; *Neiburgs U. Latvijas krievi Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā // Latvijas Vestures Institūta Žurnāls.* – 2007. – No. 1. – P. 159–164; *Дробязко С.И.* Под знаменами врага: Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. – М., 2005. – С. 245.

шущманів з Латвії брати участь у спробі реалізації геноцидного проекту СС в окупованій Білорусі.

Взявши до уваги ці застереження, можна стверджувати, що ця збірка в цілому залишається позитивним внеском у наукову літературу. Вона дає глибше розуміння про те, як місцеві помічники з Латвії повністю інтегрувалися в смертоносну систему, яка складалася з німецької поліції охорони порядку, поліції безпеки й бригад Ваффен-СС. Не пропонує новаторських відкриттів, вона доповнює існуючі знання цікавими деталями і спрощує доступ до інформації з першоджерел. Для дослідника Голокосту збірка стане у пригоді як додаток до останніх розвідок про поліцію охорони порядку і Голокост у балтійському регіоні, приміром Вольфгана Куріллі¹², і як супутній матеріал до збірника «Розгортання дій у райхскомісаріаті Остланд»¹³. Дослідники, які цікавляться Зондеркомандою Арайса чи гетто Мінська, мають теж належно оцінити деякі з документів збірки. Однак тим, хто прагне осмислити розмах нацистських геноцидних планів щодо Білорусі, краще все ж таки звернутися до Крістіана Герлаха¹⁴.

Збірку було також опубліковано в англomовному варіанті Інститутом Йохана Бекмана у Фінляндії¹⁵. На жаль, численні друкарські помилки, перекладацькі неточності й спотворене транслітерування німецьких і латиських імен латиницею (навіть «Скельн» багаторазово написано з помилкою!) роблять цю версію безкорисною для історичної науки. Тож, дослідникам рекомендується оригінальне російське видання.

Переклад з англійської

Євгена Ровного

¹² *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941—1944. – Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh, 2006. – 1041 s.

¹³ Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944 / Eds. W. Benz, K. Kwiet, Jü. Matthäus. – Berlin: Metropol, 1998. – 301 s.

¹⁴ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg: Hamburger Edition, 1999. – 1231 s.

¹⁵ Destroy as Much as Possible...: Latvian Collaborationist Formations on the Territory of Belarus, 1942–1944. Document Compendium / A.R. Dyukov, trans. by Irina Zhila. – Helsinki: Johan Beckman Institute, 2010.